

RÉSZTVEVŐ MEGFIGYELÉS

A résztvevő megfigyelés módszertani kerete, illetve a részvételen és együttműködésen alapuló (társadalmi) múzeumi praxisra gyakorolt hatása nem a klasszikus módszer eredeti formájában érdekes, hanem a reprezentáció kritikai megközelítése és a részvétel mint kutatási habitus irányából. Egy gondolkodásmód, amely a múzeumi kutatásba integrálja a személyes módszertant, a kommunikatív szituációt, a kutatók és a közösség interaktív és dialogikus viszonyát.

A résztvevő megfigyelés (*participant observation*) az etnográfia és a kulturális antropológia (tágabban a szociológia és az empirikus társadalomtudományok) kvalitatív módszere. Elmélyült kutatási metódus, amely adatok gyűjtését (*data collection*), ezen keresztül a kulturálisan eltérő gyakorlatok, az egyéni és intézményi tapasztalatok, tudás- és magatartásformák vizsgálatát és megértését teszi lehetővé. A résztvevő megfigyelés legfontosabb fogalmai a **terep** (*field*) és a terepmunka (*fieldwork*), amelyek a metodológián túl a kutatás helyét és terét, a saját kultúrától eltérő közegét is jelölik. A részvételen és együttműködésen alapuló múzeumi gyakorlatok szempontjából fontos módszertani kérdések, hogy: a résztvevő megfigyelés lehet-e hatással a (társadalmi) múzeumokban folyó kutatási és interpretációs munkára? vagy a múzeumokban zajló együttműködési gyakorlatokra? a **terep** és a terepkutatás fogalma értelmezhető-e a múzeumok gyűjteményi kontextusában? használható-e a megértés egy eszközeként? A résztvevő megfigyelés és a múzeumokban zajló részvételi kutatások közötti kapcsolatban nem az az egyszerű helyzet áll elő, hogy a **terep** áthelyeződik a múzeumba, a múzeumi gyűjteményre, sokkal inkább egyfajta kutatási mentalitás, szemlélet és attitűd, megismerési vágy és odafordulási gesztus az, ami hatással van/lehet a mindennapok muzealizálására, ezen keresztül a kutatók és a külsős partnerek kölcsönösségen és kommunikáción alapuló kapcsolatára.

A változó módszer

A *résztvevő megfigyelés* nem változatlan időben és térben: egészen mást jelent az antropológia korai, 20. század eleji történetében, mást a II. világháború után, az empirikus társadalomtudományokat is érintő (ideológiai és módszertani) kritikai vitákban, majd a posztkoloniális diskurzus reprezentációt és fogalmakat átalakító időszakában, a nyolcvanas–kilencvenes évek tudományos fordulatainak viharában; de másként hatott a módszer angolszász „hazájában” (az amerikai és brit eszmetörténeti hagyományban), a gyarmatbirodalmak tudományos közegében, vagy a szocialista és posztkommunista terepeken; ahogy mást jelent a tudományozás gyűjtemények nélküli (akadémiai, egyetemi, alkalmazott) és gyűjteményekkel rendelkező (múzeumi) kontextusában.

Tehát a résztvevő megfigyelés jelentésének mintázata összetett és változó.

A 20. század az etnográfia és a kulturális antropológia klasszikus és modern korszaka is egyben, amelyben a résztvevő megfigyelés mint időigényes, elfogadáson és megértésen, részvételen és megfigyelésen alapuló érzékeny és elmélyült terepcentrikus módszer kialakult és intézményesült; körvonalazódott továbbá a mások gondolataira nyitott, magányos kutató ideája. A módszer megalkotása és kritikája az etnográfia és a kulturális antropológia „nagy” története, amelynek van: kezdőpontja, elterjedése, kiszélesedése, „klasszikus” korszaka, kritikája és önreflexív, multi- és posztdiszciplináris időszaka. Ha viszont nem ezt az időben változó kronológiai diskurzust helyezük előtérbe (amely leginkább monográfiákban, enciklopédiákban, tudománytörténeti és kritikai szövegekben olvasható), hanem azokat az episztemológiai (ismeretelméleti) rétegeket, amelyek a tudományos megismerés módszereit vizsgálják, akkor olyan terepre érünk, amelyből rengeteg dilemmát és tapasztalatot fordíthatunk át az etnográfiával és kulturális antropológiával dolgozó múzeumtudomány számára. A két szféra (egyfelől a résztvevő megfigyelés az empirikus társadalomtudományok, másfelől a részvételi kutatás és a múzeumtudomány) egymásra vetítése, gazdag gondolati és inspirációs közeget teremt a részvételi múzeumi kutatások számára. A múzeumtudomány, a társadalomtudományba ágyazott muzeológia rengeteg gondolatot, fogalmat és inspirációt meríthet e találkozásból, de az összefüggések kritikai megközelítése tudománytörténeti reflexiókat is eredményez. Ez a reflexív viszony hasonlóságot mutat a művészeti/kurátori diskurzusban azzal a gondolkodásmóddal, ahogy a részvételen és együttműködésen alapuló művészeti gyakorlatok elméleti koncepciója az avantgárd (történeti) szerepére tekint. Claire Bishop brit kritikus és művészettörténész az 1990-es évektől egyre népszerűbb részvételi művészeti munkák elemzésére egy komplex esztétikai szempontrendszer kimunkálását javasolja – az etikai alapú megközelítés mellett.

Frazon Zsófia: Bishop elméleti tevékenységével kapcsolatban az egyik legfontosabb kritika, hogy ezt a komplex elemzési keretet tk. nem dolgozza ki. Viszont erősen problematizálja a részvételi művészeti gyakorlatok során létrehozott művek esetében az alkotás társadalmi és esztétikai összefüggéseit.

Ő is hivatkozik arra az avantgárd művészeti hagyományra, amely azzal, hogy elveti a műtárgy-centrikusságot, bevezet különféle aktivista irányokat a művészeti gyakorlatba, és kiterjeszti a szerzőség kérdését, lényegében a művészeti hagyományon belül keres gondolati kapcsolatokat a kollaboratív gondolkodás megragadására. Amikor a részvételi megközelítések társadalmi múzeumi gyakorlatának elemzésében az antropológia résztvevő megfigyelését elhelyezzük, valami hasonló történik: nem állítjuk, hogy onnan ered, de elfogadjuk, hogy az empirikus kutatások módszertana hatással van rá, és a részvétel (*participation*) nem pusztán fogalmi áthallás, hanem egy perspektíva, egy attitűd, egy odafigyelési mód, amely akár meghatározó előzményként tekinthető a részvételen és együttműködésen alapuló múzeumi gyakorlatok történetében. Ez egyfelől szemléleti és gyakorlati átrendeződés, amelyben a **terep** és a terepmunka fogalma relativizálódik, másfelől az **örökség**ről való gondolkodásban érdemi módon válik hallhatóvá a közösség és az egyén hangja.

Történet, koncepció

A résztvevő megfigyelés a kultúrák mélyebb megértését, az elfogadó és megértő attitűd társadalomtudományi paradigmába illesztését, a megfigyelés mellett a részvétel hangsúlyos szerepét integrálta a tudományos világképbe és a kutatási praxisba. A "mások" nézőpontjába helyezkedés, illetve a közel kerülés az emberekhez, a tudományos távolság és az "egzotikus másság" feloldása az egyik legnagyobb kihívás a kulturális relativizmus eszméjével dolgozó tudományok számára. A történetben Bronisław Malinowski (1884–1942) lengyel származású angol antropológus fogalmazza meg először **koherens** módszertanként

Frazon Zsófia: Herbert Spencer (1820–1903) angol természet- és társadalomtudós, filozófus már Malinowskit megelőzően érvel ugyan a mások által gyűjtött adatok értelmezése helyett az extenzív terepmunka és a helyszíni részvétel mellett, de részletes módszertani útmutatót nem dolgoz ki. H. W. R. Rivers (1864–1922) angol antropológus pedig a nagy létszámú kutatóexpedíciók helyett a „magányos etnográfus” jelenlétét, a helyi nyelv ismeretét hangsúlyozza, melyek tágítják a kutatás lehetőségeit, de az ő megközelítése sem válik koherens módszertanná.

a résztvevő megfigyelés praxisát. Ő rendeli egymáshoz a résztvevő megfigyelés legfontosabb elemeit: az extenzív, kiterjesztett terepmunka és a „magányos etnográfus” mellé a helyi nyelv ismeretét, a jelenlét, a hallgatás és a figyelés ismeretszerző stratégiáit, melyek a lokális tudás megértésének és elsajátításának alapeszközei a módszertanban. Konceptiójában a helyi nyelv ismerete a kulcsmotívuma annak, hogy a kutató a helyi társadalomba belépjen. Ennek segítségével nyílik lehetősége arra, hogy a jelenségeket „benszülött” perspektívából szemlélje (Malinowski), más megfogalmazásban a „benszülött” nézőpontot elsajátítsa, „benszülött” fejjel gondolkodjék (Geertz). A gyakorlati munkában mindez a folyamatos dokumentálással és a szisztematikus archiválással forr össze, amelynek egyik fontos eszköze a terepnapló. A kutató ebben minden részletet rögzít, olyanokat is, amelyek az adott szituációban esetleg lényegtelennek tűnnek. Vélhetően Malinowski sem gondolta, hogy a terepnapló lesz módszerének kritikai kiindulópontja, egyben a reprezentáció válságának és újragondolásának szimbóluma (Clifford–Marcus eds. 1986; James et al. eds. 1997; Bachmann-Medick 1992; Gottowik 1997).

Törékenység és kritika

Malinowski Trobriand-szigeti terepmunkája során 1914 szeptembere és 1915 augusztusa, illetve 1917 októbere és 1918 júliusa között írt anyanyelvén, lengyelül személyes hangú naplót: a terepmunkáról, a kutatás erkölcsi dilemmáiról. A naplóban így nem adatok szerepeltek – tehát nem a résztvevő megfigyelés során felgyűlt adatok gyűjtése volt az elsődleges –, hanem a kulturális találkozás nehézségei, a saját kultúra utáni vágyakozás, az ettől való elzártság, a tervezett tudományos mű, a monográfia nyomasztó terhe. A jegyzetfüzetet felesége találta meg Malinowski 1942-es halála után, első kiadása 1967-ben, a második 1988-ban jelent meg, mindkettő tanítványa, Raymond Firth előszavával (Malinowski 1967, 1988). A napló kiadása hatalmas vihart és vitát kavart, sokan elutasították, többen védték, a nyers és kifejező szöveg nemritkán nélkülözötte a politikai korrektséget. A szöveg épp arra mutat rá, hogy a kutató személye, a kutatás során felmerült személyes dilemmák hatást gyakorolnak a tudományos munkára. A

publikálás és a viták az antropológiatörténet egyik legnagyobb etikai válságát okozták, de ami módszertanilag fontosabb: rámutatott a résztvevő megfigyelés módszerének törekenységére. A napló ugyanis rávilágít arra, hogy a résztvevő megfigyelésnek, illetve a részvételi mechanizmusokra – tehát alapvetően kölcsönös és kommunikatív szituációkra – épített kutatási módszerben nem a tökéletes belesimulás a meghatározó (ami gyakran illúzió), hanem az idegenségből és eltérésekből eredő konfliktusok észlelése, megértése, e helyzetek reflexiója.

„A napló elsősorban a terepmunkásoknak és a pszichiátereknek érdekes – de ez a csodálatos bátorság, ahogyan tudatosan szembenézett önmagával és mindent leírt, elárul valamit emberi nagyságából.” (Bohannon-Glazer eds. 1997: 376.)

Ez ugyanis minden kulturális találkozás természetes velejárója. Idealizálása szükségtelen.

Az 1980-as évektől a kulturális antropológiát egyre inkább a kutatási szituáció hatalmi egyenlőtlenségeinek tudatosulása és nemcsak az adott jelenségek, hanem a kutatás kontextusának értelmező megközelítése jellemezte – ami az antropológia elméleti fordulatának is előfutára. Míg Malinowski számára a *bennszülött nézponjtába való behelyezkedés* volt az elsődleges, addig Clifford Geertz, a Malinowski naplója körül kialakult vita egyik meghatározó kritikai megszólalójaként, illetve a kulturális antropológia elméleti és interpretációs fordulata mellett elkötelezett kutatóként sokkal inkább a *bennszülöttek fejével való gondolkodást* hangsúlyozza. Az interpretáció, a reprezentáció, a szöveg és a szerzőség fogalmi és az ezen fogalmakon gondolkodó tudományírás a nyolcvanas évektől meghatározzák a kulturális antropológiát és az etnográfát (Geertz 1994; Clifford–Marcus eds. 1986; James et al. eds. 1997; Bachmann-Medick 1992; Gottowik 1997), amelyek a múzeumi diskurzusra is erős hatást gyakorolnak (vö.: *exhibiting cultures / kiállított kultúrák*). A hatások mellett azonban a terepkutatás és a résztvevő megfigyelés mára leginkább az egymáshoz alkalmazkodás (kutató és a „helyiek”), a közös kommunikációs tér és értelmes párbeszéd kialakításán alapul. A kutató mára tisztában van azzal, hogy az ő szemlélete a terepmunka során csak részben érvényesülhet (Mészáros 2016: 23–24.). A kritikai diskurzus pedig az adatok szerepét és jelentőségét is relativizálja a kutatómunka empirikus szakaszában, és nagyobb jelentőséget tulajdonít a létrehozás aktusának, amelyben a szubjektivitás, az esendőség, az egyediség, továbbá az absztrakció és a *fikció* is szerepet kap.

A részvétel mint kutatási habitus

A résztvevő megfigyelés időben és térben változó módszertani kerete, illetve a részvételen és együttműködésen alapuló (társadalmi) múzeumi praxisra gyakorolt hatása nem a Malinowski által koncipiált klasszikus módszer eredeti formájában érdekes, hanem egyfelől a reprezentáció kritikai megközelítése, másfelől pedig a részvétel mint kutatási habitus irányából: az a gondolkodásmód, ahogy a részvétellel épített múzeumi kutatás integrálja a személyes módszertant, a kommunikatív szituációt, a kutatók és a közösség interaktív és dialogikus viszonyát. E tekintetben a (közös) jelenlét, a nyelv (vagy inkább: a nyelvhasználat), az „egymás fejével gondolkodás”, illetve a mindenre kiterjedő dokumentáció és archiválás a meghatározó ismérvek. Ezek mint új lehetőségek jelennek meg az addig leginkább múltorientált *törökség* diskurzusban. Ami pedig a

résztevő megfigyelés kritikai diskurzusából mindenképp megfontolandó, az a kutatási idea és a szubjektivitásra és kölcsönösségre épített módszertan törékenysége – s ez semmi esetre sem hibája, mint inkább lehetősége és érzékenysége a megközelítésnek.

A külsős partnerek bevonása, a szubjektív tapasztalatok integrálása, illetve a részvételen és együttműködésen alapuló múzeumi munka leggyakrabban (bár nem kizárólagosan) kortárs jelenségekre, élethelyzetekre és eseményekre irányul. Amikor a múzeumi kutatómunkába beépül a valódi kölcsönösség, a közösen létrehozott reprezentációs közegek (archívum, alkotás, szöveg, kiállítás stb.) ideája, továbbá a részvétel, az együttműködés és a kölcsönösség beleivódik (és beleíródik) a gyakorlati munkába, ezen keresztül a múzeumtudományba és a tudományírásba, akkor ez erősíti a múzeumok empirikus és társadalomtudományi státuszát, önreflexióját és társadalmi pozícióját. Amikor a múzeumokban a gyűjteményi tudás és a gyűjteményi múlt mellett helyet talál magának a közösség tudása, szubjektív tapasztalata és hangja, akkor a részvételi kultúra az intézményesülésre is hatással van, és ez a múzeumok politikai dimenziói mellett a poétikait is erősíti. Ebben az elmozdulásban viszont nemcsak a kutatók szerepe és módszerei változnak, hanem a külsős partnerek pozíciói és viszonyulásai is: hiszen a múzeumban maguk is megfigyelőkké, résztvevőkké, vagy akár alkotókká és szerzőkké válnak. Amikor a társadalmi múzeumi munkában, az anyagi kultúra kutatásában, az ember-tárgy-jelentés összefüggésében érdemben jelenik meg a kölcsönösség, a szubjektivitás, a mások hangja és nézőpontja, akkor ez valóban tágítja a tárgyak, ezen keresztül a gyűjtemény jelentéstartományát, gazdagítja a megszólalások regiszterét, és oldja a tárgyak esetében a láthatóság és láthatatlanság közötti feszültséget. A résztvevő megfigyelés tehát nem mint adaptálható gyakorlat, hanem mint kutatási attitűd és habitus, mint megértési mód válik a társadalmi múzeumi gondolkodás részévé, és a kortárs múzeumi munka fontos gondolati terét adja.

Ezekből is látszik, hogy az egymással módszertani összefüggésben levő tudományok (etnográfia, etnológia, kulturális antropológia), e tudományokhoz tartozó múzeumi szakágak (mint például a néprajzi muzeológia), vagy tágabban a (társadalomtudományként felfogott) múzeumtudomány közötti kapcsolat vizsgálata elengedhetetlen. Ha pedig a múzeumi kutatásban a **részvétel és együttműködés** kerül az előtérbe, akkor az etnográfia és a kulturális antropológia alaplódszertana, a résztvevő megfigyelés kritikai vizsgálata elkerülhetetlenné válik. A résztvevő megfigyelés viszont nem mint kikottázott metodológiai rács, sokkal inkább mint egy adaptív praxis jelent lehetőséget: a hétköznapi gondolkodásban, továbbá az archiváló és interpretációs munkában. Egyfajta szabadságot és lehetőséget jelent a gyűjteményen kívüli világ, a velünk élő, minket közvetlenül körülvevő mindennapi valóság múzeumi feldolgozásában, amelyben az észrevétel, a rákérdezés, a dialógus, az archiválás, a megértés, a megmutatás és az interpretáció a legfontosabb összetevők.

Fontos perspektívabeli különbség azonban, hogy míg az antropológiai résztvevő megfigyelés megfogalmazása során a főszereplő a kutatást végző antropológus, az ő részvételéről szól a módszertani minimum, addig a múzeumokban alkalmazott részvételi és együttműködési formák

esetében a kutatók és a külsős partnerek közötti kölcsönösség a módszertani minimum. Ehhez nélkülözhetetlen az a törekvés, hogy a kapcsolat a kutatók és a külsős partnerek között valóban egyenrangú és reflexív legyen. Ahogy Malinowski is írja könyvében a „való élet nélkülözhetetlen kellékeinek” megfogalmazása során: fontos, hogy a kutató saját szubjektív tapasztalatait, a terepmunka élet- és élményszerű részleteit is képes legyen tudományos igénnyel megfogalmazni.

Végül a résztvevő megfigyelés mint személyes kutatási módszer alkalmazásával kapcsolatban még azt tanulhatja a múzeumtudomány a terepcentrikus kulturális antropológiától, amit ugyancsak Malinowski fogalmaz meg a módszerrel kapcsolatban: „Úgy vélem, hogy csak azok az etnográfiai leírások tekinthetők megkérdőjelezhetetlen tudományos értékűeknek, amelyekben világosan megkülönböztethetők egyfelől a közvetlen megfigyelés, valamint a bennszülöttek állításai és értelmezései, másfelől pedig a szerző beavatkozásai, melyek a józan ész alkalmazásán és a pszichológiai meglátás képességén múlnak. Ilyen áttekintésre bizony szükség van: így az olvasó egy pillantásra pontosan meg tudja állapítani, hogy a szerző milyen jól ismeri azokat a tényeket, amelyeket leír, és maga elé tudja képzelni az adatgyűjtés körülményeit a bennszülöttek között.” (Malinowski 2000). Ezt azzal egészíthetjük ki, hogy a személyes módszertanra épített múzeumi munkában elengedhetetlen, hogy világosan elváljanak az egyes vélemények, az egymástól eltérő szubjektív világok és véleménykülönbségek.

Frazon Zsófia

Irodalom

Bachmann-Medick, Doris 1992 „Writing Culture” – ein Diskurs zwischen Ethnologie und Literaturwissenschaft. *Kea. Zeitschrift für Kulturwissenschaft*, 4. szám, 1–20.

Bishop, Claire 2006 A szociális fordulat: a kollaboráció elégedetlenei. *exindex*
<http://exindex.hu/print.php?page=3&id=531>

Bohannon, Paul – Glazer, Mark (eds.) 1997 *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Panem, Budapest.

Clifford, James – Marcus, George E. (eds.) 1986 *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography*. University of California Press, Berkeley – Los Angeles – London.

Csatlós Judit 2016 Részvételi gyakorlatok szerepe a kortárs művészetben. *Replika*, 100 (2016), 5. szám, 151–165.

Geertz, Clifford 1994 *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Századvég, Budapest (különösen: „A bennszülött szemszögéből”: az antropológiai megértés természetéről; Sűrű leírás: út a kultúra értelmező elméletéhez; Elmosódott műfajok: a társadalmi gondolkodás átalakulása című tanulmányok)

Gottowik, Volker 1997 *Konstruktionen des Anderen: Clifford Geertz und die Krise der ethnographischen Repräsentation*. Reimer, Berlin.

James, Allison – Hockey, Jenny – Dawson, Andrew (eds.) 1997 *After Writing Culture. Epistemology and Praxis in Contemporary Anthropology*. Routledge, London – New York.

Kawulich, Barbara B. 2005 *Participant Observation as a Data Collection Method*. Forum: Qualitative Social Research 2005/6 <http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/466/996>

Malinowski, Bronisław

(1967, 1988) A Diary in the Strict Sense of the Term.

https://monoskop.org/images/f/ff/Malinowski_Bronislaw_A_Diary_in_the_Strict_Sense_of_the_Term_2nd

(magyarul részlet: Café Babel Sziget szám)

2000 A nyugat-csendes-óceáni térség argonautái. Bevezetés: a kutatás tárgya, módszere és alkalmazási területe. *Café Babel*, 2. szám, Sziget;

<http://tettconsult.eu/books/TelkutHTML/szovgyujtpdf/07-malinovski.pdf> (változatlan másodközlés)

Mészáros Csaba 2016 A néprajzi és az antropológiai terepmunka perspektívái a rokonság kutatásának tükrében. In: Mészáros Csaba – Vargyas Gábor (szerk.): *Ethno-Lore XXXIII*. MTA BTK Néprajztudományi Intézet, Budapest, 21–60.

Rosaldo, Renato

1986 From the door of his tent: the fieldworker and the inquisitor. In: J. Clifford – G. E. Marcus (Eds.) *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*. University of California Press, Berkeley, CA.

2003 Az objektivizmus után. *Café Babel*, 43–44. szám, Tény h

<http://www.cafebabel.hu/szamok/teny/rosaldo>

Vörös Miklós – Frida Balázs 2006 Az antropológiai résztvevő megfigyelés története.

<http://tettconsult.eu/books/TelkutHTML/szovgyujtpdf/06-frida.pdf>

Néprajzi múzeum 2016 ©